

Szabady Balázs

Egyéni racionalitás, közösségi racionalitás, erkölcs

A racionalitást, mint „modern” eszményt, évezredek óta kergeti az ember. Az első emberpár bibliai története is tartalmazza azt a dilemmát, hogy a tudás boldoggá vagy boldogtalaná tesz-e. Erre a kérdésre minden kor embere kereste a választ, mindegyik a maga módján. Megnyugtató végeredmény, úgy tűnik, nincs.

A modern korok racionalistái által népbufitónak nyilvánított vallások is hatalmas, és a maguk módján racionális gondolati rendszereket építettek fel. A racionalitás utáni vágy tehát minden korra jellemző, de ha a fogalmat tudományosan kívánjuk megragadni, tudományos célra használhatóan definiálni, azonnal kiderül, hogy a szónak nincs mindenki számára egyaránt használható jelentése, ezért minden gondolkodó kénytelen újra megmondani, hogy az *ő számára* mi racionális. Az egyszerűség kedvéért elegendő, ha két olyan weberi fogalomra gondolunk, mint célracionalitás vagy értékracionalitás.

Ha a racionális döntés létrejöttének mechanizmusát kutatjuk, nyilvánvalóan individuumokban kell gondolkodni, tehát a módszertani individualizmus területén járunk. A módszertani individualizmus tulajdonképpen a makrotársadalmi jelenségeknek, összefüggéseknek az egyének döntései, cselekvései által történő megközelítését jelenti. A racionális döntéseméletek modelljeinek középpontjában egy olyan individuum racionális döntései állnak, aki önző, preferenciái stabilak, ismeretei és képességei megfelelőek a döntés meghozatalához. (Szántó Z., 1999.) Mindazonáltal a figyelmes szemlélő a racionális döntésemélet alkalmazóinak („híveinek”) szemléletében fedezhet fel jelentős különbségeket. Mi a racionális választás, milyen a RDE magyarázó ereje, jellemzi-e a racionalitás az összes emberi cselekvést, mik a racionalitás kritériumai, előfeltétel-e az önzés, objektív fogalom-e az egyéni érdek, az „irracionalis” esetek hogyan értelmezendők stb. (Orthmayr I. 1997).

A módszertani individualizmus – módszertani kollektivizmus (módszertani holizmus) dichotómia erőltetése nem mindig gyümölcsöző. Marx-ról például megállapítható, hogy bizonyos esetekben módszertani individualizmus, máskor módszertani kollektivizmus jellemezte gondolkodását. (Orthmayr I., 1990.) Ebből levonható az, hogy Marx következetlen volt, de az is, hogy egy utóbb kitalált paradigma nem szükségképpen eredményezi azt, hogy mindenki beleerőltethető valamelyik gondolati rendszerbe. A társadalomkutató fő dolga a problémák megtalálása és lehetőség szerint megoldása, nem pedig az, hogy tűzön vízen át hűsége legyen egy mások által felállított paradigmához. Mindezt kiterjesztve individuum természetesen nemcsak 1 ember lehet, hanem egy család, vagy bármilyen közösség is, amely a külvilág felé képes individuumként viselkedni.¹

A racionális cselekvés 2 alapvető viszonyítási pontja:

1. A *cél*, illetve a célok halmaza. Ez utóbbi esetben célfüggvény képezhető, miáltal a különböző célok egyetlen kalkulálható értékke rendezhetők össze.
2. A rendelkezésre álló *eszközök*, melyek megválasztása az individuumtól függ.

A *feltételek*, illetve külső körülmények passzív szerepet játszanak. Ha megváltoztathatók, akkor az eszköz szerepét játsszák a döntésben, ha nem, akkor nem képezik a racionális döntés *tárgyát*.

Mi a racionális döntés? *Az eszközök olyan megválasztása, hogy a célt, illetve a célfüggvény maximális értékét elérjük.* Magának a célnak a „racionalitásáról” nincs értelme beszélni: különböző személyeknek lehetnek különböző céljaik, közöttük racionalitás szempontjából rangsort felállítani csak egy *külső szemlélő saját célrendszere szempontjából* lehetne, és ez már idegen a döntéshozó személytől, semmi köze az ő racionalitásához. Emellett különböző külső szemlélők különböző célrendszerekkel rendelkeznek, és így a cselekvő individuumok céljainak „racionalitását” különbözőképpen ítélnék meg. A cél tehát nem racionalitás kérdése. Racionális csak *az eszköz megválasztása* lehet. Emellett a célok nemcsak különböző cselekvők esetén különbözhet-

¹ Erre mondható, hogy „a módszertani individualizmus újabb és mérsékeltebb változatának” szemlélete. (Szántó Z., 1999, 22.)

nek. Ugyanazon ember (individuum) céljai *időben is változhatnak*, amint ez az életben szüntelenül tapasztalható.

Az individuum céljait befolyásolhatják erkölcsi és anyagi szempontok egyaránt, de az őt körülvevő közösség érdekei, szempontjai is. A racionális döntés során azonban mindezek, még a „kollektív” célok is az *egyén* céljaként jelennek meg, mert az egyén magáévá tette őket. A módszertani individualizmus szemléletmódját hordozó racionális döntésemélet tehát nem szükségképpen az egyéni önzés módszertani megfogalmazása, hiszen a célok a társadalmi szolidaritás és integráció mértékének függvényében nemcsak egyéni, önző célok lehetnek. A döntés egyéni, a cselekvés egyéni, miként a célok is internalizálódtak, egyénivé vált célok.

Mivel az egyén céljai időben változhatnak, a racionális döntés során nyilván az a cél játszik szerepet, amit a döntéshozó *a döntés pillanatában helyesnek érez*, azzal a hittel, hogy nagy valószínűség szerint később is így fogja érezni.

A racionális döntésemélet egyes képviselői számára viszont a *cél* nem is lehet kérdéses! Jon Elster például úgy teszi fel a kérdést, hogy „az adott körülmények között mit tenne egy *racionális személy*”?² Mintha a szereplőket aszerint lehetne két fő csoportra osztani, hogy racionálisak-e vagy nem, és nem a preferenciáik, az értékrendjük, az ízlésük, a hitük alapján. Ez valójában az öreg XVIII. századi racionalista hangja, aki nagy szellemi fölénnyel magyarázná el a XIX. századi ifjú romantikusnak, hogy a szóba jöhető menyasszonyok közül kit vesz el feleségül „egy okos ember”.

Ha tudomásul vesszük, hogy az egyéneknek különböző céljaik lehetnek, a legegyszerűbb fogolydilemma kimenetei is különböző megvilágításba kerülhetnek³:

Az „Én” döntése	A „Te” döntése	
	Vallasz (T_1)	Hallgatsz (T_2)
Vallok (É ₁)	Mindketten 10 évet kapunk.	Én szabadon elmehetek, Te 12 évet kapsz.
Hallgatok (É ₂)	Én 12 évet kapok, Te szabadon elmehetsz.	Mindketten 2 évet kapunk.

² Elster, J. (1997) 38. (Kiemelés tőlem. Sz. B.)

³ Lásd: Parfit, D. (1998) 138., valamint Szántó Z. (1999) 32–33.

Vegyük észre, hogy a játéknak valójában 3 résztvevője van: a 2 játékos („Én” és „Te”), a harmadik résztvevő pedig a társadalom, amely a játékban nem vesz részt, de előzetesen ő állította fel a „játékszabályokat”, azzal a céllal, hogy a bűnösök bűnhődjenek, illetve érdekükben álljon valani. A „kollektív céloknak” ez a megközelítése határozottan eltér attól, amit az ugyancsak a módszertani individualizmus és a racionális döntésemélet posztulátumain nyugvó „közösségi döntések elmélete” fogalmaz meg. Abban az elméletben a közösségi érdek nem elvont társadalmi morált képvisel, hanem az összes önző és racionális szereplő preferenciáinak eredője, lehetőleg Pareto-optimumként. (Lásd: Csonotos L., 1999/b.) Hasonló a helyzet az n-szereplős fogolydilemma esetén, amely véges számú szereplő esetén vizsgálja a kollektív cselekvés lehetőségeit és kimeneteit. (Lásd: Hardin, R., 1998.)

A 3 résztvevő szempontjából a négyféle kimenet a következő:

Az „Én” szempontjából		
Az „Én” döntése	A „Te” döntése	
	Vallasz (T_1)	Hallgatsz (T_2)
Vallok (É ₁)	10	–
Hallgatok (É ₂)	12	2

A „Te” szempontjából		
Az „Én” döntése	A „Te” döntése	
	Vallasz (T_1)	Hallgatsz (T_2)
Vallok (É ₁)	10	12
Hallgatok (É ₂)	–	2

A Társadalom szempontjából („Mi”, bűnösök mit kapunk)		
Az „Én” döntése	A „Te” döntése	
	Vallasz (T_1)	Hallgatsz (T_2)
Vallok (É ₁)	20	12
Hallgatok (É ₂)	12	4

Ha eltekintünk attól, hogy az embernek nem lehet más célja, csak az, hogy neki minél jobb legyen (tehát minél kevesebb évet kapjon), akkor az egyes játékosoknak 6 különböző célja, célrendszere lehet:

- a) Nekem minél jobb legyen: minél kevesebb évet töltsék börtönben.
- b) Nekem minél rosszabb legyen: átvettem a megbántott társadalom attitűdjét, ezért saját személyemben vezekelni akarok a büneimért.
- c) Neked (a másíknak) minél jobb legyen: a másik iránti barátság, vonzalom, szolidaritás vezérli tetteimet, csak az ő javát nézem.
- d) A másíknak minél rosszabb legyen: valamiért bosszút akarok állni rajta, tekintet nélkül arra, hogy az számomra mivel jár.
- e) Mindkettőnknek minél jobb legyen: a szolidaritás egy lehetséges megnyilvánulása – a 2 játékos közös helyzetét szeretné optimalizálni. (Vegyük észre, hogy a társadalom így jár a legrosszabbul: a bűnösök a legkevesébé bünhődnek, a társadalmi cél a legkevesébé így teljesül.)
- f) Mindkettőnknek minél rosszabb legyen: átvettem a társadalom attitűdjét, de nem egyedül akarok vezekelni a büneimért, mint a *b)* esetben, hanem azt akarom, hogy a bűnösök nyerjék el igazságos büntetésüket. (Az *e)* esettel ellentétben ekkor teljesülnek a legjobban a társadalom céljai.)

A 6-féle cél tulajdonképpen különböző preferenciákat illetve preferencia-kombinációkat jelent, Ezek között szerepelhetnek társadalmi normák is, melyek ily módon beépülnek a *célokba!* Emellett nem tűnik értelmezhetőnek az az ultraracionális szemlélet, miszerint „A társadalmi normák vezérelte cselekvés nem az eredményekhez igazodik.”⁴ Ha a cselekvő számára *eredmény* az, hogy normavezérelten tudott cselekedni, akkor az iménti mondatnak semmi értelme. A racionalitás tehát csak a célokhoz viszonyítható. A módszertani individualizmus magyarázat-paradigmája szerint a célokat a preferenciák alakítják ki „makro-mikro mechanizmusok” formájában. (Szántó Z., 1999. 34, hivatkozással Elster, J., 1982, 463.) De mi alakítja ki az adott preferenciákat? Azonos társadalmi- gazdasági helyzetben lévő, azonos „makro-

⁴ Elster, J. (1997) 117.

mikro mechanizmusoknak” kitett embereknek talán mindig azonos preferenciáik vannak? Milyen mélységig kellene elmerülni a makro-mikro mechanizmusok vizsgálatában, hogy két azonos helyzetben levő, de mégis különböző preferenciákkal rendelkező ember preferenciáinak megtalálhassuk a *különböző* magyarázatát? Bizonyára lehet *elméleti* válaszokat adni ezekre a kérdésekre, de látható, hogy a paradigma gyakorlati hasznosítását ezek a problémák ugyancsak kétségessé tehetik.

Mégis gyakori a weberi „célracionalitás” fogalmának hatására az a megközelítés, hogy a célracionális cselekvők számára a norma költségnövelő tényező.⁵ Valójában az a megközelítés pontosabb, hogy két eset lehetséges: a normák elfogadásának van-e normatív teleologikus háttere, vagy nincs.⁶ Ebből pedig az következik, hogy ha a norma internalizálódott, akkor beépül a célrendszerbe, ha nem internalizálódott, és csak a szankcióval való fenyegetettség miatt hat, akkor pedig a cselekvés külső feltételei közé tartozik. Mint ilyen, az utóbbi esetben lehet költségnövelő tényező, de kedvező helyzetben költségsökkentő is! Gondoljunk például Coleman fejtegetéseire a társadalmi tőkéről.⁷

Miután ez a 6-féle cél mindkét játékos szeme előtt lebeghet, valójában 36-féle célkombináció van még 2 játékos esetén is. A játéknak viszont természetesen továbbra is csak 4-féle kimenete van!

Nézzük végig az egyén szempontjából milyen egyensúlyi stratégia következik az egyes célokból:

- a) Vall (É1 ill. T1).
- b) Hallgat (É2 ill. T2).
- c) Hallgat (É2 ill. T2).
- d) Vall (É1 ill. T1).
- e) Hallgat (É2 ill. T2). Itt és a következő esetben a „Mi (bűnösök)” feliratú tábla alapján döntenek!
- f) Vall (É1 ill. T1).

⁵ Szántó Z. (1999) 94.

⁶ Szántó Z. (1999) 95.

⁷ Coleman, J.S. (1994).

Most tekintsük át a 36-féle cél-kombináció esetén kijövő eredményt, ha a két játékos a fenti stratégia szerint játszik.

1. táblázat: A döntések halmaza az egyes célkombinációk esetén

Az „Én” célja	A „Te” célja					
	A	B	C	D	E	F
A	É ₁ T ₁	É ₁ T ₂	É ₁ T ₂	É ₁ T ₁	É ₁ T ₂	É ₁ T ₁
B	É ₂ T ₁	É ₂ T ₂	É ₂ T ₂	É ₂ T ₁	É ₂ T ₂	É ₂ T ₁
C	É ₂ T ₁	É ₂ T ₂	É ₂ T ₂	É ₂ T ₁	É ₂ T ₂	É ₂ T ₁
D	É ₁ T ₁	É ₁ T ₂	É ₁ T ₂	É ₁ T ₁	É ₁ T ₂	É ₁ T ₁
E	É ₂ T ₁	É ₂ T ₂	É ₂ T ₂	É ₂ T ₁	É ₂ T ₂	É ₂ T ₁
F	É ₁ T ₁	É ₁ T ₂	É ₁ T ₂	É ₁ T ₁	É ₁ T ₂	É ₁ T ₁

A 36 esetből a két fél célja csak 10 esetben teljesül maradéktalanul (a kövéren szedett cellákban): AB, BA, AC, CA, BD, DB, CD, DC, EE és FF célkombinációk esetén.

A 3 résztvevő helyzete a különböző célkombinációk esetén látható a 2., 3. és 4. táblázatban.

2. táblázat: Következmények az „Én” számára különböző célkombinációk esetén

Az „Én” célja	A „Te” célja						
	A	B	C	D	E	F	Átlag
A	10	-	-	10	-	10	5
B	12	2	2	12	2	12	7
C	12	2	2	12	2	12	7
D	10	-	-	10	-	10	5
E	12	2	2	12	2	12	7
F	10	-	-	10	-	10	5
Átlag	11	1	1	11	1	11	6

Amint a 2. táblázatban látható, az „Én” szempontjából a különböző célok esetén viszonylag kevés, mindössze 2 év különbség van, hiszen

az átlagos értékek 5 illetve 7.⁸ A saját helyzet optimalizálására törekvő *A* változat 5 éves átlaggal jár, holott a legkedvezőbb érték 0 lenne. Ugyanígy a saját bűnhődést előtérbe helyező *B* változat is éppen 5 évvel marad el a legrosszabb értéktől, a 12-től. De az kétségtelen, hogy a *B* változat 2 évvel rosszabb átlagot eredményez, mint az *A*, ennyiben az „Én” célja teljesül.

3. táblázat: Következmények a „Te” számára a különböző célkombinációk esetén

Az „Én” célja	A „Te” célja						Átlag
	A	B	C	D	E	F	
A	10	12	12	10	12	10	11
B	-	2	2	-	2	-	1
C	-	2	2	-	2	-	1
D	10	12	12	10	12	10	11
E	-	2	2	-	2	-	1
F	10	12	12	10	12	10	11
Átlag	5	7	7	5	7	5	6

A „Te” számára a célok teljesülése ennél jóval tökéletesebb (3. táblázat). A döntések közül a *C* és a *D* foglalkozott a másik fél helyzetével. Miként a táblából látszik, jó eredménnyel (jobb eredménnyel, mint az „Én” esetén) hiszen a másik helyzet javítására törekvő *C* döntés 1 átlaggal, a másik helyzetének rontására törekvő *D* döntés 11 átlaggal jár. A szélső értéktől mindegyik csak 1-gyel tér el.

Ezek után áttekinthetjük az „Én” és a „Te” relatív helyzetét az „Én” döntéseinek szempontjából.

⁸ Meg kell jegyezni, hogy az átlagszámításkor egyenlő súlyozást használtunk, hiszen nem volt semmilyen feltevésünk arról, hogy a másik fél céljai milyen gyakorisággal fordulhatnak elő.

4. táblázat: Az „Én” és a „Te” relatív helyzete az „Én” döntéseinek szempontjából

Az „Én” célja	Átlag		Különbség az „Én” szempontjából
	Nekem	Neked	
A) Nekem minél jobb legyen.	5	11	-6
B) Nekem minél rosszabb legyen.	7	1	6
C) Neked minél jobb legyen.	7	1	6
D) Neked minél rosszabb legyen.	5	11	-6
E) Mindkettőnknek minél jobb legyen.	7	1	6
F) Mindkettőnknek minél rosszabb legyen.	5	11	-6

Az A), B), C), D) egyéni célú döntések esetén itt is kielégítő az eredmény.

5. táblázat: Következmények a „Mi” számára különböző célkombinációk esetén

Az „Én” célja	A „Te” célja						Átlag
	A	B	C	D	E	F	
A	20	12	12	20	12	20	16
B	12	4	4	12	4	12	8
C	12	4	4	12	4	12	8
D	20	12	12	20	12	20	16
E	12	4	4	12	4	12	8
F	20	12	12	20	12	20	16
Átlag	16	8	8	16	8	16	12

A „Mi” számára létrejövő következmények láthatók az 5. táblázatban. Vegyük észre, hogy ha az „Én” szempontjából ábrázolt értékek mátrixát X-szel, a „Te” szempontjából ábrázolt értékek mátrixát Y-nal, a „Mi” szempontjából ábrázolt értékek mátrixát Z-vel jelöljük, akkor igaz, hogy

$$X = Y'$$

$$Z = X + Y = X + X'$$

A célok a „Mi” esetén is kielégítően teljesülnek (5. táblázat).⁹ Az E) esetben a minimális 4-et csak 4-gyel haladja meg az érték, az F) esetén pedig csak 4-gyel marad el a maximális 20-tól.

Tehát az átlagot illetően tulajdonképpen mind a 6 cél teljesül, de nem maradéktalanul. A 2., 3. és 5. táblázat eredményei tulajdonképpen az egyszerű fogolydilemma esetén illusztrálják azt, amit a racionális döntéelmélet a „nem szándékolt következmények” fogalmával jelöl.¹⁰ A sikeres döntéshez az „Én”-nek ismernie kellene a „Te” céljait, és a feleknek bízniuk kellene egymásban.¹¹

Az átlagok kiszámításakor tulajdonképpen azt tételeztük fel, hogy a másik fél részéről a 6-féle cél, illetve 6-féle viselkedés egyenlő valószínűséggel várható. Ez nem szükségképpen van így. Az ilyen döntés bizonytalan helyzetben hozott döntésnek is felfogható, ezért a *várható hasznossági szabály* figyelembe vételével is modellezhető a döntés.¹² Ebben az esetben az „Én” szempontjából nézve

- *Cselekvési alternatívák* (x): vall ($\acute{E}_1$), hallgat ($\acute{E}_2$).
- *Világállapotok* (s): a „Te” A, B, C, D, E vagy F céljai, illetve az azokból fakadó 2 döntési alternatíva: T_1 illetve T_2 (vall illetve nem vall).
- *Következményfüggvény* (4-féle döntési kombináció – $\acute{E}_1T_1$, $\acute{E}_1T_2$, $\acute{E}_2T_1$, $\acute{E}_2T_2$ az 1. táblázatnak megfelelően): $c(x,s)$, melynek értékei a 2. táblázatból olvashatók le.
- *Vélekedés a világállapotok valószínűségéről* (az „Én” vélekedése arról, hogy a „Te” esetében a 6-féle cél milyen valószínűség-

⁹ Itt természetesen nem az „individúálisan racionális” stratégiák eredőjéről van szó, mint Csontos L. (1999/a) megközelítésében.

¹⁰ Lásd pl. Elster, J. (1997) 95–104. A szerző a fogalmat kapcsolatba hozza azzal, amit A. Smith „láthatatlan kéz”-nek, Hegel „az ész cseléne”, Marx az embernek a cselekvésétől való „elidegenedés”-ének nevezett (i.m. 95). A fogalommal tehát utalni lehet a módszertani individualizmustól eltérő elméletekre is. Hasonló összefüggésben ír „szupraintencionális mechanizmusról” Szántó Z. (1999) 37.

¹¹ Ekkor tulajdonképpen alkul helyzetről van szó, amelyben a felek – akár közös érdekekre is hivatkozva – megpróbálják a másik félre akarataikat rákényszeríteni. (Lásd pl. Schelling, Th. C., 1998, vagy Elster, J., 1997. 139–149.) Más megközelítésben ez egy koordinációs vagy kooperációs probléma, attól függően, hogy az adatok mit tesznek lehetővé. (Lásd pl. Szántó Z., 1999. 99–101.)

¹² J. Hirschleifer–J. G. Riley (1998). Hasonló hasznossági megközelítés pl. Csontos L. (1999/b).

gel várható a cselekvés pillanatában: π_s ($s = A, B, C, D, E, F$), ahol $\sum_s \pi_s = 1$.

- *Preferencia (elemi hasznossági) függvény* (Az 1. tábla által tartalmazott 36-féle célkombinációnak megfelelően 4 különböző eredmény): $v(c(x, s))$.
- *A várható hasznossági függvény* tehát az „ $\hat{E}_n$ ” számára az A cél esetén: $U(x) = \pi_A v(c(x, T_1)) + \pi_B v(c(x, T_2)) + \pi_C v(c(x, T_2)) + \pi_D v(c(x, T_1)) + \pi_E v(c(x, T_2)) + \pi_F v(c(x, T_1))$

Mivel az x két értéket vehet fel, $\hat{E}_1$ vagy $\hat{E}_2$, a döntés akkor racionális, ha $U(\hat{E}_1)$ és $U(\hat{E}_2)$ közül a kisebbnek megfelelőt választja.¹³

$$U(\hat{E}_1) = \pi_A v(c(\hat{E}_1, T_1)) + \pi_B v(c(\hat{E}_1, T_2)) + \dots + \pi_F v(c(\hat{E}_1, T_1))$$

$$U(\hat{E}_2) = \pi_A v(c(\hat{E}_2, T_1)) + \pi_B v(c(\hat{E}_2, T_2)) + \dots + \pi_F v(c(\hat{E}_2, T_1))$$

Behelyettesítve az eredeti számokat

$$U(\hat{E}_1) = \pi_A * 10 + \pi_B * 0 + \pi_C * 0 + \pi_D * 10 + \pi_E * 0 + \pi_F * 10$$

Ugyanez $\hat{E}_2$ döntés esetén

$$U(\hat{E}_2) = \pi_A * 12 + \pi_B * 2 + \pi_C * 2 + \pi_D * 12 + \pi_E * 2 + \pi_F * 12$$

Mint látható, bármilyen $\pi_A, \pi_B, \dots, \pi_F$ valószínűségi struktúra esetén igaz, hogy $U(\hat{E}_1) < U(\hat{E}_2)$, a racionális döntés tehát ugyanaz, mint a közönséges játékelméleti egyensúly esetén, amikor a játékos domináns stratégiát talál. Amikor tehát van domináns stratégia, akkor a játékelméleti egyensúly szükségképpen egybeesik a bizonytalan helyzetben hozott döntés várható hasznossági szabálya által adott eredménnyel.

Mi a helyzet akkor, ha a két játékos céljai azonosak a végcél tekintetében? Az azonos célkombinációk esetén a célok teljesülése látható az 6. táblázatban. (Az AC és CA, valamint BD és DB célteljesülések azonos eredménye természetesen az $X = Y$ összefüggésből is következik.) Mint látható, valamennyi célteljesülés maradéktalan, így a közös cél meghozza a jutalmát. Ily módon tehát egyensúlyi helyzet jön létre, hiszen „összhang van az emberek tervei között”, és egyik sem járna jobban, ha másként cselekedne.¹⁴

¹³ Itt azért a kisebbnek megfelelő értéket keresi a döntéshozó, mert az elemi „hasznosság” itt minél kevesebb börtönben töltött időhöz kötődik. B cél esetén az „ $\hat{E}_n$ ” természetesen az $U(B)$ maximalizálására törekszik, hiszen célja a bűnhődés.

¹⁴ Elster, J. (1997) 105–106.

6. táblázat: Azonos célok esetén a játékosok céljának teljesülése

Célkombináció	Közös cél	A büntetés mértéke	A cél teljesülése
AC	Az „Én”-nek minél jobb legyen.	0	Maradéktalan
BD	Az „Én”-nek minél rosszabb legyen.	12	„
CA	A „Te”-nek minél jobb legyen.	0	„
DB	A „Te”-nek minél rosszabb legyen.	12	„
EE	A „Mi”-nek minél jobb legyen.	4	„
FF	A „Mi”-nek minél rosszabb legyen.	20	„

Mi a helyzet az azonos¹⁵ célok következtében hozott egyforma döntések esetében? (6. tábla.) Azonos célokból fakadó azonos stratégia esetén a célteljesülés változatos, holott így is egyensúlyi helyzet van.

7. táblázat: Célteljesülés azonos célkombinációk esetén.

Cél-kombináció	Az egyének célja	A büntetések mértéke			A cél teljesülése
		„Én”	„Te”	„Mi”	
AA	Nekem minél jobb legyen.	10	10	20	Rossz
BB	Nekem minél rosszabb legyen.	2	2	4	Rossz
CC	A másíknak minél jobb legyen.	2	2	4	Elég jó. (Együtt a legjobb, külön-külön viszonylag jó.)
DD	A másíknak minél rosszabb legyen.	10	10	20	Elég jó. (Együtt a legjobb, külön-külön viszonylag jó.)
EE	Együttesen minél jobb legyen.	2	2	4	Maradéktalan
FF	Együttesen minél rosszabb legyen.	10	10	20	Maradéktalan

Az egész gondolatmenet felett ott lebeg a kérdés, hogy a megoldás esetleg erkölcsi alapon található meg. Az önzés (A), a büntudat (B), az altruizmus (C), a rosszindulat (D), az egymás iránti szolidaritás (E) és a társadalmi attitűd átvétele (F) mind-mind különböző eredménnyel,

¹⁵ Saját magukra nézve azonos!

és különböző célteljesülésekkel jár. Talán mondhatnánk, hogy erkölcsi szempontból az A) és a D) a legkevésbé elfogadható, de ez sem megnyugtató, hiszen az „önzés” is tekinthető a helyes társadalmi cselekvés alapjának (Hobbes), és mint ilyen, „erkölcsösnek” is nevezhető. A B), C), E) és F) célok különböző szempontból tekinthetők „erkölcsösnek”, de – mint látjuk – roppant különböző eredményekkel járhatnak.

Anélkül, hogy megpróbálnánk elindulni ezen az ingoványos talajon, azt mondhatjuk, hogy a racionális döntések esetén a célok hordozhatnak különböző erkölcsi tartalmakat, de ennek nincs közvetlen kapcsolata a célok teljesülésével, bár úgy tűnik, hogy legkevésbé az önző célok teljesülnek.

De ne felejtjük el, hogy a fogolydilemma csak egy döntési helyzet. Magát az egyszerű fogolydilemmát is meg lehetne fogalmazni más bemenő adatokkal, más feltételekkel, és akkor feltehetően más eredményhez is vezetne.

A célok és stratégiák sokféleségének illusztrálására tekintsünk egy nagyon mindennapi példát.

Józsi bácsi leejt az utcán 1000 forintot, és csak én veszem észre. Cselekvés és célok szempontjából (a teljesség igénye nélkül) a következő egyszerű alternatívák lehetnek:

1. *Visszaadom neki a pénzt*, mert
  - a) erkölcsi elveimből kifolyólag mindenkinek mindig visszaadom a sajátját, függetlenül attól, hogy szükségem lenne-e a pénzre, és az illető iránt milyen érzésekkel viseltetek;
  - b) tudom, hogy Józsi bácsi szegény ember, és ezért erkölcsi alapon visszaadom: a szegények megérdemelnek minden támogatást;
  - c) tudom, hogy Józsi bácsi szegény ember, és ezért megsajnálom, bár emberileg nem rajongok érte;
  - d) Józsi bácsi hálás lesz, és ez nekem jól esik;
  - e) Józsi bácsi hálás lesz, és ezért kérhetek majd tőle olyan szívességet, ami többet ér nekem, mint 1000 forint;
  - f) Józsi bácsit szeretem, és ezért neki visszaadom akkor is, ha másnak nem adnám vissza;
  - g) Józsi bácsi korábban segített nekem, ezért hálából visszaadom neki.

2. *Zsebre vágom a pénzt, úgy, hogy senki se lássa, mert*
  - a) létszükséglet, hogy hozzájussak 1000 forinthez, mert nincs mit ennem;
  - b) szükségem van 1000 forintra, mert szegény vagyok, és nekem annyi is számít;
  - c) gazdag vagyok, de a vagyonomat tisztességtelen módszerekkel szereztem, ezért ha következetes vagyok, minden alkalmat gátlástalanul megragadok a további gazdagodásra,
  - d) nincs szükségem a pénzre, de Józsi bácsit utálok;
  - e) nincs szükségem a pénzre, de Józsi bácsi úgyis csak elinná, tehát valójában ártana neki.
3. *Nem csinállok semmit, mert*
  - a) szélsőséges individualista vagyok, más dolgaival nem törődöm;
  - b) hátha más észreveszi, hogy felvettem, és az nekem kellemetlen.
  - c) Józsi bácsit úgy utálok, hogy pénzének pusztá érintésétől is irtózom;
  - d) ha valaki nem vigyáz a pénzére, az megérdemli, hogy elveszítse;
  - e) nekem nem kell a pénz, Józsi bácsi meg úgyis elinná.
4. *Felveszem a pénzt, és más, valamely jótékony célra fordítom, mert*
  - a) ott jobb helyen van, mint Józsi bácsinál;stb.

Mint látható, a négy cselekvési alternatíva mögött jó néhány indokrendszer áll (a felsorolt indokokat az olvasó még tetszés szerint bővítheti), melyekben a legkülönbözőbb célok, illetve azok kombinációi társulhatnak, és ezen célok – mint korábban jeleztük – nem nyilváníthatók önmagukban racionálisnak vagy irracionálisnak.¹⁶ Tehát a felsorolt valamennyi cselekvés ítéltető racionálisnak *a célhoz képest*. Ez

¹⁶ A cél- illetve indok-kombinációk között, mint láttuk, érzelmek is szerepeltek (szeretet, utálat, sajnálat). Az érzelmek szerepéről a racionális döntéseméletben lásd pl. Elster, J. (1997) 67–76. Elster szerint a gondolkodás az érzelmektől kevésbé lesz racionális, számára az érzelmek tehát nem a célok meghatározásában vesznek részt, hanem pusztán a helyes eszközök megválasztásában zavarják, gátolva ezáltal a cselekvőt a racionális döntésben. Az érzelem-mentes racionalitásnak azonban Elster szerint is ára van, bár ezt ő mintha nem túlzottan fájjalná: „Csakhogy ezeknek az embereknek gyakran nincsenek is nagyon erős érzelmek. Lehet, hogy megszerzik amit akarnak, de nem akarnak nagyon.” (Elster, J., 1997. 75.)

viszont azt jelenti, hogy a racionális cselekvés modellszerű leegyszerűsítése nagymértékben eltávolít bennünket a realitásoktól, de elméletileg kétségkívül gyümölcsöző lehet.

Mindazonáltal vessünk egy pillantást arra a kérdésre, ami a „célok racionalitására” vonatkozik.¹⁷ A racionális döntéelmélet szerint a célok a modellen kívülről adóttak, időben és személyek között változhatnak, ezért a célok racionalitásának kérdése értelmetlen. Miért érezzük és mondjuk mégis azt, hogy egy cél lehet irracionális is?

A valóságos életben az egyes megfogalmazott célok gyakorlatilag általában *eszközök* egy további cél eléréséhez. Lényegében létezik a *célok hierarchiája*, melyeknek csúcán áll a *végző cél*.¹⁸ A végző cél racionalitásának kérdését valóban nincs értelme felvetni a fenti indoklás alapján, de az összes többi köztes cél gyakorlatilag eszköz a végző cél eléréséhez. Ezért valójában a köztes célok (mint eszközök!) racionalitásáról *van* értelme beszélni. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a végző cél az emberek többsége számára elmosódott, megfogalmazatlan és megfogalmazhatatlan, akkor látható, miért lehet beszélni a célok racionalitásáról.¹⁹ De az is nyilvánvaló, hogy a végcél bizonytalansága esetén megkérdőjeleződik magának a racionális döntéelméletnek a létjogosultsága is.

Amikor a társadalmi változásokat próbálja elemezni, különösen a jövőre nézve, maga Elster is így ír: „Nem tudjuk előre jelezni, hogy bizonytalanság vagy többszörös egyensúly esetén a racionális emberek hogyan viselkednek majd, s azt sem, hogy viselkedésüket a racionalitás, vagy pedig a társadalmi normák fogják-e irányítani. Még

¹⁷ Jon Elster nem is csak a célok, hanem egyenesen a vágyak racionalitásáról ír: „Végül, rosszul mehet a sorunk azért is, mert irracionálisak a vágyaink.” (Elster, J., 1997. 47.) De a kétségek közül az is kiderül, hogy a vágyak racionalitásával bevallottan nem tud mit kezdeni. (U.o. 47–48.)

¹⁸ Erre utal Langlois, R. N.–Csontos L. (1999) is: „Ha ugyanis ... a szereplő ... az adott eszközök és célok keretén belül optimálisan választ, akkor feltehetjük azt a kérdést, hogy a szereplő hogyan választja racionálisan *magát a keretet*. Ha azt válaszoljuk, hogy a keret egy magasabb szintű kereten belül meghozott optimális döntés eredménye, akkor viszont rákérdezhetünk a magasabb szintű keret racionalitására; és így tovább a végtelenségig.” (61.)

¹⁹ Ez a probléma betolakodik a „legracionálisabb” racionális döntéelméletbe is: „A racionális döntések elméletének első dolga, hogy tisztába jöjjön saját korlátaival. Ahogy Pascal mondta: néha semmi sem racionálisabb, mint az ésszerűség feladása.” (Elster, J., 1997. 44.)

alapvetőbb, hogy azt sem tudjuk megjósolni, hogy a politikai reformok következtében hogyan változnának maguk a preferenciák és a normák.”²⁰ A racionalitás tehát visszaszorul az egyedi döntésre, de csak az egyedi, gyakran a tudomány számára megragadhatatlan célhoz mérten.

Mindazonáltal a módszertani individualizmus és azon belül a racionális döntésemélet egyesek szerint túlzottan „agresszív” előnyomulása más szociológiai irányzatok képviselőiben heves érzelmeket is képes kiváltani.²¹ Ahelyett ugyanis, hogy a szociológia lenne képes „meglágyítani” az elméleti közgazdaságtan „*homo oeconomicus*”-át, a racionális döntésemélet vértetében éppen a *homo oeconomicus* nyomul be a szociológiába, ami nyilvánvalóan kapcsolatba hozható a XX. század utolsó két évtizedének neoliberais „forradalmával” (vagy inkább „ellenforradalmával”), és a XX. századi totalitárius paradigmák emlékével a hátunk mögött jogosnak tűnik az aggodalom a „messianisztikus hevülettel”²² szemben. Anélkül, hogy a történelmi, társadalmi és politikai háttérrel foglalkozni kívánnék, annyi azért megállapítható, hogy a különböző paradigmák „békés egymás mellett élése” lenne az igazán kívánatos állapot a társadalomtudományok területén.²³

IRODALOM

Coleman, J. S. (1994): A társadalmi tőke. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.): A gazdasági élet szociológiája. Aula, Budapest. 1994.

²⁰ Elster, J. (1997) 171. old. A racionális döntésemélet korlátairól lásd még Szántó Z. (1999) 38–39.

²¹ Lásd pl. Hadas M. (1993).

²² Hadas M. (1993) 187.

²³ Természetesen léteznek toleránsabb megfogalmazások is. A RDE-n belül is elismerhető a társadalmi beágyazottság hatása a gazdasági cselekményekre. Lásd pl. Szántó Z. (1999) 64–78., utalással Granovetter „új gazdaságszociológiájára”, a „gyenge kötések” elméletére, amely megpróbál egyensúlyozni a két szélső álláspont között. A RDE-n belül az Orthmayr I. (1997) által említett sokféleség szintén azt tükrözi, hogy a realitások előtt a RDE képviselői különböző mértékben engedelményekre kényszerülnek.

- Csontos L. (1998): Túl a jón és a rosszon: a racionális döntések recepciója Magyarországon. In: Csontos L. (vál.): A racionális döntések elmélete. Osiris, Budapest. 1998, 269–274.
- Csontos L. (1999/a): A politika tanulmányozása és a közgazdaságtan. In: Csontos L.: Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás. Szerk.: Szántó Z., 69–82.
- Csontos L. (1999/b): Fiskális illúziók, döntésemélet és az államháztartási rendszer reformja. In: Csontos L.: Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás. Szerk.: Szántó Z., 83–103.
- Elster, J. (1982): Marxism, Functionalism, and Game Theory. The Case for Methodological Individualism. *Theory and Society*, 11. 453–482.
- Elster, J. (1997): A társadalom fogaskerekei. Osiris, Budapest.
- Hadas M. (1993): Racionális döntések elmélete és az új messianizmus. *Buksz.* 1993 nyári szám. 182–191.
- Hardin, R. (1998): A kollektív cselekvés, mint megegyezéses, n-szereplős fogolydilemma. In: Csontos L. (vál.): A racionális döntések elmélete. Osiris, Budapest. 1998. 191–207.
- Hirschleifer, J.–Riley, J. G. (1998): A bizonytalanságban hozott döntések elemei. In: Csontos L. (vál.): A racionális döntések elmélete. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp. 1998. 25–61.
- Langlois, R. N.–Csontos L. (1999): Optimalizáció, szabálykövetés és a szituációs elemzés módszertana. In: Csontos L.: Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás. Szerk.: Szántó Z., 49–68.
- Orthmayr I. (1990): Osztálytudat és kollektív cselekvés. *Világosság*, 11. 851–857.
- Orthmayr I. (1997): Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 3. 3–31.
- Parfit, D. (1998): Körültekintés, erkölcsiség és a fogolydilemma. In: Csontos László (vál.): A racionális döntések elmélete. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp. 1998, 138–160.
- Schelling, Th. C. (1998): Esszé az alkuról. In: Csontos L. (vál.): A racionális döntések elmélete. Osiris, Budapest. 1998, 242–265.
- Szántó Z. (1999): A társadalmi cselekvés mechanizmusai. Aula, Budapest